

Leonid Pavloviç Potapov

ALTAYLI TÜRKLER

Çeviren
Dr. Atilla Bağcı

Bilge
Kültür • Sanat

Kısaltmalar

ae.	: aynı eser
bkz.	: bakınız
B.	: bölüm
C.	: cilt
K.	: kitap
S.	: sayı
s.	: sayfa
EM	: Etnografya Müzesi
EO	: Etnografya İnceleme
GME (DEM)	: Devlet Etnografya Müzesi
İE AN SSSR (SSCB BA TE)	: SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü
KPSS (SSKP)	: Sovyet Sosyalist Komünist Partisi
MAE (AEM)	: Arkeoloji ve Etnografya Müzesi
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
SSSR AN (SSCB BA)	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi
SSSR AR (SSCB OC)	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Otonom Cumhuriyeti
SE	: Sovetskaya Etnografia (Sovyet Etnografyası)
sb	: derleme, antoloji
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve sair

İçindekiler

Kısaltmalar	7
İçindekiler	9
Çevirenin Önsözü	11
Leonid Pavloviç Potapov	15
Etnik ve Sosyal Tarih Öğrenimi için Kaynaklardan Biri Olarak Halk Etnografyası	21
Altaylıların Etnogenezi Meselesi	45
Kumandıların Etnik Tarihinden	79
Çelkanlar-Lebedinlerin Kökeni Hakkında	93
Göçebelerin İlk Örnek Toplum Yaşantısını Yansıtan Kadim Gelenek	110
Tuvinlerde Feodal Mülkiyetler Göçebe Konakları ve Meralar (XVIII-XX. yy. başı)	125
Altaylılarda Dağ Kültü	138
Etnografik Verilerde Kadim Türk Tanrıçası Umay	163
Altay'ın Türk Dilli Kabilelerinde Şaman Davulu Canlandırma Geleneği	181
1. Şorlarda Şaman Davulu Hazırlanışı	184
2. Teleütlerde Şaman Davulu Hazırlanışı	190
3. Kumandılarda Şaman Davulu Hazırlanışı	192
4. Çelkanlarda Şaman Davulu Hazırlanması	195
5. Tubalarda Şaman Davulu Hazırlanışı	199
6. Katun nehri Havzası Altaylılarında Şaman Davulu Hazırlanışı	201

Teleüt (Kadın) Şaman Davulu ve Resimleri	219
Şorlarda Avcılık	231
1. <i>Av Hayvanları</i>	258
2. <i>Av Silahları</i>	277

Çevirenin Önsözü

Türk dünyasının ve kültürünün bilimsel açıdan umman olduğu, yapılan her yeni çalışmayla ortaya konulmaktadır. Her çalışma bu zenginliğe yeni katma değer sağlarken aynı zamanda da araştırmacıların önüne araştırılması, aydınlatılması gereken yeni meseleler çıkarmaktadır. Bu şekilde bilimsel zenginleşme ve gelişme sağlanmaktadır. Çok geniş bir coğrafyada var olmuş Türk halkları da geride kendilerine dair değerli verileri bırakmıştır. Bilim adamları ve araştırmacıların görevi de bahse konu ipuçlarını bulup yorumlamak, birleştirmek ve zihinlerde oluşan sorulara cevap bulmaktır. Türkiye'deki araştırmacıların söz konusu sahalara giderek, saha gözlemlerine ve yüz yüze görüşmelere dayalı çalışmalar yapmaları önem arz etmekte ve dikkatle takip edilmektedir. Aynı şekilde Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu olarak farklı adlarla varlığını devam ettiren Rus devletinin devlet politikasının ana damarlarından biri Türkistan ve Sibirya'da yaşayan halkların en ince ayrıntısına kadar araştırılması olmuştur. Zira Rus olmayan bütün halklar her ne kadar Rusya devleti sınırları içinde yaşıyor olsalar da potansiyel bir tehlike olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle de devlet erki bu araştırmaları yönlendirmiş, teşvik etmiş, desteklemiştir, elbette ki bunu bilim uğruna değil, duyduğu politik tedirginliklerin giderilmesi nedeniyle yapmıştır. Aynı zamanda bu halkların demografik olarak yoğunluğunu azaltmak için bölgelere Rusların göçlerini teşvik etmiştir.

Bahse konu coğrafyadaki araştırmalar sonucunda yapılan her bir yeni keşif bilim camiasını heyecanlandırmaktadır, zira coğrafya sadece Rusya veya komşu devletler için değil, dünya kültür tarihi için büyük değer taşımaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda kurganlardan çıkartılan gömü maskeleri, kuklalar, büstler, ev eşyaları, savaş aletleri, yiyecek

ve giyecek kalıntıları, bizzat kurganların inşa tarzları, ayrıca mağaralarda ve kayalıklarda tespit edilen kaya resimleri, semboller, yazıtlar kadim dönemde yaşayan halkların daha iyi tanınmasına imkân vermektedir. Bu noktadan hareketle de kadim geçmişten günümüze uzanan kültür köprüsünün yapı taşları daha sağlam şekilde yerine oturmaktadır. Fiziki mesafeler uzak olsa da, kültürel benzerliklerin ve hatta aynılıkların bu mesafeyi azaltacağı ortadadır. Türkistan ve Sibiry coğrafyalarında yaşayan Türk kökenli halklar ile Türkiye başta olmak üzere diğer bölgelerde yaşayan Türk halkları arasındaki kültürel bağlantılar alanda yapılan her yeni çalışmayla ikmal edilmektedir. Bu yolda her bilgi değerlendirilmeli ve yorumlanmalıdır.

Avrasya halklarına yönelik saha çalışmalarını ihtiva eden yazılı Rusça kaynakların Türkçeye aktarılması önem arz etmektedir, zira bahse konu coğrafyada yaşayan halkların Türk soylu oldukları ve Türk soylu halklarla tarihin derinliklerinden bu yana sıkı ilişkileri olması nedeniyle anılan kaynaklar Türkiyat araştırmaları bağlamında değerli bilgileri haizdirler. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte orijinal kaynaklara ulaşmak daha kolay hâle gelmiştir. Bu imkânlardan faydalanarak özellikle Türk kültürünü doğrudan ilgilendiren kaynakların Türkçeye kazandırılmasına, alanda çalışan akademisyen ve araştırmacıların istifadesine sunmanın yanında, sıradan okuyucunun da üzerinde yer aldığı kültür ağacının kökleri ve diğer dalları hakkında bilgi sahibi olmasına imkân verecektir.

Türkiye'deki halk bilimi alanında yapılan çalışmalara mütevazı katkı sağlaması gözetilerek Rusça orijinal metinlerden çevirisi yapılan ve burada bir seçki olarak hazırlanan bu çalışma Rus bilim çevresinde *Promete* lakaplı mümtaz araştırmacı Leonid Pavloviç Potapov'un uzun yıllara dayanan araştırmaları, saha çalışmaları ve gözlemlerine dair bilgileri ihtiva etmektedir. Farklı adlarla bilinen ancak özünde hepsinin Altaylı Türkler olduğu kabilelerin iktisadi, dinî, sosyal ve kültürel yapılarıyla ilgili makalelerden müteşekkil bu çalışmanın Türkiye'de bu alanda kaynak eksikliğini giderme bağlamında önemli olduğunu düşünüyorum.

Leonid Pavloviç Potapov'un biyografisinin verilmesinin de okuyucu için ilginç olacağı düşünülmüştür, zira Türkoloji

alanında, özellikle Altay Türkleri hakkında saha araştırmalarında derlemiş olduğu ve kaleme aldığı çalışmalar bizce bir alkışı ve teşekkürü hak etmektedir.

Çeviri yapılırken motamot eviri yerine okuyucuyu sıkması, anlam kaybı ve kayması olmaması için serbest eviri tercih edilmiştir, zira iki dilin özellikleri zaman zaman motamot çeviriye imkân vermemektedir. Metin içinde gerekli görülen yerlerde (.n.) ibaresiyle açıklamalar dipnot olarak verilmiştir. Yapılan her çalışmada mutlak surette eksiklikler ve hatalar olacaktır, bu nedenle azami dikkat gösterilmesine rağmen bahse konu eksiklikler ve hatalar için şimdiden okuyucunun hoşgörüsüne sđınıyorum.

Bu çalışmanın hazırlanması aşamasında bana destek olan Prof. Dr. Dursun Yıldırım'a, Prof. Dr. Özkul obanoğlu'na, Prof. Dr. Metin Özarslan'a, Prof. Dr. Nebi Özdemir'e, Prof. Dr. Bülent Gül'e ve Prof. Dr. İbrahim Dilek'e ve her zaman desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Fikret Türkmen'e, titizlikle kitabı okuyarak katkılarını sunan Adnan Mecid Yüksel'e ve yayınevi yöneticisi Ümit Derinöz'e, elbette zamanlarından gasbettim eşim Hatice'ye, çocuklarım Asya, Aslı ve Mete Kağan'a, tabii ki de adlarını burada sayamadım emeği geçen herkese en samimi teşekkürlerimi sunuyorum..

Dr. Atilla Bağcı

Antalya-2023

Altaylıların Etnogenezi Meselesi³³

Güney Altay'ın Türk boyları Sosyalist Ekim Devrimi'ne kadar halk birliği (tek vücutluluk) oluşturamamış ve ortak bir şuur sahibi olamamışlardır. Kendilerini kabile ve bölgesel gruplar olarak tanımlamış ve her biri bölgesel veya ait oldukları kabile adına göre kendini adlandırmışlardır. Onlar şu şekildedir:

1. Telengitler: Çui ve Arguta nehirleri havzasında yerleşmişlerdir. Onların büyük bir grubu Çui nehri vadisinde toplanmıştır. Ortak kabile adı "Telengit" adından başka kendilerini "Çu-kiji", yani "Çu nehri insanları" olarak adlandırmaktadırlar.

2. Altaylılar veya "Altay-kiji": Bunlar esas olarak Katuna nehrinin orta akıntısı boyunca ve Ursula, Semi, Maymı, Çarışa, Kana, Peşcanoy nehirleri havzasında yerleşmişlerdir.

3. Telesler: Çulışman, Bakausu ve Ulaan/Ulagan nehirleri boyunca yerleşmişlerdir, bundan dolayı kendilerini "Ulaan-Kiji" yani "Ulaan nehri insanları" olarak adlandırırılar.

4. Teleütler: Sebalinsk ve Maymınsk aymaklarında, Çerge ve diğer nehir boylarında yaşamış olup, büyük kısmı Dağlık Altay sınırları dışında Kuznetsk Alatau'nun kollarında Büyük ve Küçük Boçat nehirleri boyunca yaşarlar.

5. Tubalar: Büyük ve Küçük İşi, Sarı-Kokşi, Kara-Kokşi, Piji, Uymenya ve diğer nehir vadilerinde yerleşmişlerdir.

6. Maymalar: Katuna nehrinin sağ akıntısı Mayma nehri havzasında meskûndurlar. Onlar Mayma nehri adından kendi adlarını almışlardır ve Altaylılara olduğu gibi Tubalara da mensup olan boy ve seoklar müteşekkildir. Bunlar bölgeselcilik şuuruyla birleşmiş tipik bir bölgesel gruptur.

33 Makale olarak *Altaylılar: Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Çeviri Eserler Dizisi 03, Ankara, 2014, s. 25-50, (Çeviren ve Hazırlayan: Atilla Bağcı) yayımlanmıştır.

7. Çelkanlar: Lebed nehri havzası ve özellikle de onun akıntısı Baygol civarında yerleşmişlerdir. Onlar sadece iki seoka ayrılmışlardır: Çalkanıg ve Şakşalıg seoku; kendilerini Lebed nehrinin adından “Kuu-Kiji”³⁴, yani “Lebed nehri insanları” veya “Lebedinler” diye adlandırmaktadırlar.

8. Kumandılar: Biysk şehriden yukarılara doğru olan Biy nehrinin Lebed nehrine karıştığı bölgede yaşarlar. Devrim öncesi kaynaklarda bütün bu Türk dilli kabileler ve bölgesel gruplar, hepsinin ortak yaşam yerinin Altay olmasından dolayı “Altaylılar” diye adlandırılmışlardır. Bunun dışında Kuzentsk Alatau sakinleri olan Şorlar da Altaylılardan kabul edilir.

Altay’ın Türk dilli kabilelerinin etnogenezi problemi Sibiry halkları etnografyasında çalışılmış ama oldukça zor bir problemdir. Altay çok eskiden beri bilim adamlarının dikkatini çekmesine rağmen bu konuya sadece iki bilim adamı, W. V. Radloff ve N. A. Aristov özel olarak eğilmiştir.³⁵ W. V. Radloff Altay’ın, Türk kabilelerinin kadim proto-vatanları olduğu sonucunu çıkartmış ve Altay’ın Türk dilli halklarını araştırmanın (kendisi buna bir yıl ayırmıştır) Türklerin genel olarak kökenlerine ve onların eski devirlerdeki yaşam tarzlarına ait problemlere ışık tutabileceğini savunmuştur. Diğer araştırmacı N. A. Aristov da Altay’ın Türklerin umumi proto-yurtları olduğu sonucunu çıkartmıştır. Bütün Türk kabile ve halklarının kökenleri ve etnik teşekküllerini irdedikten sonra Güney Sibiry Türk kabilelerine, aynı şekilde Kuzey ve Güney Altaylılara dikkat göstermiştir. N. A. Aristov Güney Altaylıların Çin kaynaklarında da “Tele” terimiyle adlanan “Gagüys kabilelerinin” ardılları olduğu tezini ileri sürmüştür. Kuzey Altaylılarla ilgili olarak ise W. V. Radloff’un “bunların Türkleşmiş Yenisey Ostyakları (Ketler) ve Samoyedleri oldukları” fikirlerini benimsemiştir.

Buradan hareketle ilk olarak Altaylıların kökenini aydınlatmak gerekmektedir. Biz bunu W. V. Radloff’un kötümser fikri hıfına yapıyoruz: “Acaba herhangi bir zamanda Sibiry’nin kadim

34 Lebed - (Rusça) kuğu (ç.n.).

35 W. V. Radloff, *Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskih Plemen*, C. I, SPbr., 1866; *Aus Sibirien*, C. I, II, Leipzig; N. A. Aristov, “Zametki ob Etničeskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey”, *Jivaya Starina*, S. III ve IV, 1896.

sakinlerinin kökeni hakkındaki problem çözülebilir mi?”³⁶ Büyük uzmanın ortaya konulan düşüncesi, burjuva biliminin güçsüzlüğüyle, çok karmaşık ve zor tarihî problemlere açıklık getirmiştir. Etnogenez problemine İ. V. Stalin, kendi araştırmalarıyla büyük katkı sağlamıştır. Onun milliyet konusu üzerine özellikle, muazzam yeni eseri (*Marksizm i Voprosı Yazıkovedenia - Marksizm ve Dilbilimi Meseleleri*) şu veya bu halkın kökeni üzerindeki çalışmalara çok sağlam teorik temeller sunmuştur. İ. V. Stalin'in dilin boy dillerinden kabile dillerine, kabile dillerinden halk dillerine, halk dillerinden millî dillere doğru olan tarihsel gelişim sürecinin belirlenmesi gibi dili “toplumun tarihiyle kesintisiz bağlantısında, dilin ait olduğu yaratıcısı ve taşıyıcısı olan halkın tarihiyle” birlikte öğrenilmesinin zorunluluğu üzerine olan çok verimli, yaratıcı fikirleri ve savlarını hatırlayalım.³⁷ Kabile ve halkların tarihsel gelişim sürecinde kırılmalar ve dağılmalar, birleşmeler ve karışmalar olduğu, dillerden birinin baskın olduğunda dillerin birleşmesi özelliği hakkındaki çıkarımlarını hatırlamak gerekir. Sovyet etnografları ve tarihçileri Marksizm'in klasiklerinin ideolojik-teorik zenginliğine dayanarak sadece yöntem bilimi değil, entogenetik araştırmalar yöntem bilimini de geliştirmişlerdir. Bu bağlamdaki temel başarılarından biri, farklı tarihsel kaynakların, linguistik, arkeolojik, etnografik, antropolojik, folklorik, yazılı tarihî kaynakların, toponomik verilerin ve diğer kaynakların bir bütün olarak önemini anlaşılmasıdır. Ancak farklı tarihî kaynakların bütün yönlerden irdelenmesi, şu veya bu halkın kökeni hakkındaki problemlerin çözümü için gerçek sağlam temeller sağlar ve bilimsel-tarihsel analiz yardımı ile zor ve karışık problemlerin açıklanmasına imkân verir.

Altaylıların kökeni hakkındaki problemin açıklamasını yaparken onları kuzey ve güney olmak üzere olarak iki ayrı gruba ayırmak mümkün, çünkü kuzeyliler ve güneyliler arasında dil, kültür, yaşam tarzı ve aynı zamanda etnografik tip bakımından oldukça keskin farklılıklar bulunmaktadır.

Güney grubuna: Altaylıların kendisi, Telengitler, Telesler, Teleütler ve Maymanlar; kuzey grubuna ise Şorlar, Çelkanlar,

36 W. V. Radloff, *Aus Sibirien*, C. II, s. 143.

37 İ. V. Stalin, *Marksizm i Voprosı Yazıkovedenia*, Gospolitizdat, 1950, s. 22.

Tuvinlerde Feodal Mülkiyetler Göçebe Konakları ve Meralar¹⁶⁷ (XVIII-XX. yy. başı)

O Feodalnoy Sobstvennosti na Pastbişa i Koşevya u Tuvintsev

Tuvinlerde sosyo-ekonomik yapı olarak feodalizm Sovyet tarihi literatüründe incelenmiş,¹⁶⁸ spesifik olarak göçebe hayvancılık ekonomisini açıklayan, onun bazı özelliklerine ve içinde patriarhal düzeni bulundurduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁶⁹ Ancak bu problemin tamamıyla incelendiği, konu hakkında bütün görüşlerin ve müzakerelerin tam olduğu söylenemez.

Bu makalede Tuvin feodalizminin temeli olarak toprak mülkiyetinin şekillerine dikkat çekilecektir. Bu bağlamda da esas itibarıyla etnografik matreyallere dayanan, XVII-XIX. yüzyıl için belirleyici olan Tuvinlerin iktisadi yapısı hakkında kısa genel bilgiler vermek gerekiyor.

İktisadi yapı tamamıyla halkın gerekli ihtiyaçlarına (çıkarlarına) özgü ve doğal idi. Bundan dolayı ekonomi uzmanlarının mal-pazar, arz-talep toplum durumuna dayalı olarak belirledikleri alışılmış ekonomik göstergeler burada kabul görmez. Bu durumda da temel sorular üzerinde dikkatle yoğunlaşılır. Sayan-Altay yaylalarının sert tabiat koşullarında yaşayan Tuvinlerin, başlıca maddi ve yaşamsal talepleri nelerdi, onların teknik temelleri ne düzeyde idi ve iktisadi faaliyetleri ihtiyaçlarını ne oranda karşılayabiliyordu?

Tuvinlerin halk ekonomisinin temel özelliğini, durağan iktisadi üç hâl kanununu oluşturan tarihsel-karmaşık yapıyı tanımak

167 *Sotsialnaya İstoria Narodov Azii*, Moskova, 1975, s. 115-125

168 R. Kabo, *Oçerki Ekonomiki Tuvi*, Moskova-Leningrad, 1934; V. İ. Dulov, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya İstoria Tuvi (XIX - načalo XX v)*, Moskova, 1956; L. P. Potapov, "Tuvintsı", *Narodı Sibiri*, Moskova-Leningrad, 1956.

169 L. P. Potapov, *Oçerki Narodnogo Bita Tuvintsev*, Moskova, 1969.

gerekir. 1) Otlak hayvancılığı ve yıldı sahipliği (sezonluk d6ngüyle yapılan göçebelik), 2) yabani hayvan avcılığı ve 3) küçük ölçekli ziraatçılık (az miktarda arpa ve darı ekimi); bu üç temel kaleme ilave olarak kök toplayıcılığı ve yenilebilir yabani bitkilerin erzak stoku olarak toplanıp hazırlanmasını da sayarız. Ürünleri işleme-yi temin eden küçük ev sanayisiyle, adları sayılan iktisadi dalların birleştirilmesi, yaşanabilir, sağlam, yeniden üretebilen bir model oluşturmuştur. Yani aynı şekilde ve aynı ölçekte basit üretim yapıldığı anlaşılmaktadır. Anılan her bir iktisat kolu, belirlenmiş kendi yapısı içinde şekillenmiştir.

Yıldı hayvancılığı at üreticiliğiyle, büyük boynuzlu (baş) hayvan ve koyun yetiştiriciliğinin birleşmesini göstermektedir. Lakin bu karmaşık durumda ayrı bölgelerde deve yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Mera içinde yapılan hayvancılık bütün yıl mühletince sürülerin sistemli olarak göç ettirilmesini gerektirmiştir, yani göçebelik idi, fakat bütün yıl boyunca fasılasız olarak hayvanlarıyla göç eden, steplerin hayvancılık yapan halklarından ayırt edici özelliği de vardı. Tuvinler sezonluk bir meradan bir diğerine göçerlerdi, ama uzun aralıklarla. Halkın değişik grupları için olan sezonluk meralar, herkes tarafından çok iyi şekilde bilinirdi ve araziler belirli sınırlara ayrılmıştı. Bundan dolayı Tuvinlerin göçleri devre ve sezonluk olarak yapılmasının yanında, hem de topografya bakımından bölgeselleşmiş idi. Şu veya bu birliğe mensup halk da kendi sürüleriyle birlikte yer değiştiriyordu. Tuvinlerin yaşam tarzı, tipik bir göçebelik şekliydi.

Yabani hayvan avı da kompleks bir özelliğe sahipti, zira taygalık ve tayga eteği gibi dağlık-step ve yarı sahralık avcılık faunasını (hayvan varlığı) kapsıyordu. Sayan-Altay'ın dağlık-taygalıklarında (Tojalar veya Şorlar) bazı avcı halklarından farkları, Tuvinlerin daha geniş bir av seviyesine sahip olmalarıydı. Onlar başarılı şekilde sadece geyik, maral, mus, karaca, ayı, yabani kürklü tayga hayvanları (sincap, samur vd.) değil, aynı şekilde köstebek, dağ

sıçanı, “tarbagan”,¹⁷⁰ ayağına hızlı antilop, ceyran¹⁷¹ ve sayga/saygaldan¹⁷² da avlarlardı. Değişik coğrafi bölgelerin av hayvanı varlığının fazla oluşu, fiilen bütün yıl boyunca av yapmayı mümkün kılmış ve avcılığın iktisadi önemini yükseltmiştir. Av organizasyonu şekil bakımından bireysel ve kolektif olarak farklılıklar gösterir, tek başına başlayan av kolektif bir sürekle avı olarak biter. Tuvinler yaya olduğu gibi, kışın kızakla, atla ava giderken de aynı tedbirleri alırlar. Avcılık Tuvinlerin iktisadi yaşam tarzı taleplerinin karşılanmasında önemli yer tutmuştur.

Toprak işleme ise daha az gelişmiş uğraşıdır. Ancak yenilebilir yabancı bitki ve köklerin işlenmesiyle iktisadi yaşam tarzında küçük toprak işlemeciliğinin önemi biraz daha yükselmiş ve halkın gündelik yaşamında önemli yer tutmuştur. Tuvin ziraatçiliğinin en karakteristik çizgisi, onun otlak hayvancılığı ile olan koordinasyonudur. Az miktardaki darı ve arpa ekimi, hayvanların iaşelerini temin eden göç döngüsünü, bu küçük toprak işletmeciliğini (ürünlerin ekimi ve toplanması gibi, onların korunması da) engelleyip bozmayacak yerlerde yapıldı.

Her bir iktisadi alanda kullanılan araç gereçler şunlardır: uruk - ucuna kement düğümü bağlanan, uzun bir sırıktır, tabunda atı yakalamak ve sürünün hareketini kontrol etmek için kullanılır (avda kurt yakalamakta kullanılır); kargı-tayagış - yaya çobanın sopasıdır ve koyun sürüsünü idare eder; sırım-kement, argımçı - atları yakalamak ve bağlamak için kullanılan kıl kement; talbıy - mezarlardaki karları küremek için kullanılan, at üstünde bir kişi tarafından çekilen (sürülen) keskin (sivri) kısmının altına konulan iki tahtadan müteşekkil olan, kendine özgü bir greyder. Hayvanın ağzına takılan, sağılması ve yük vurmak için kullanılan kementler (köstek, ağzılık,

170 tarbagan: (Moğolca) Çin Moğolistanı, SSCB'nin Baykal boyu, Tuva ve Çuyşk steplerinde yaygın olan, sütle beslenen, postu ve yağı kullanılan küçük bir hayvan - ç.n.

171 ceyran: Ceylan ailesinden bir tür; Ön, Orta ve Merkez Asya'nın sahra ve yarı-sahra alanlarında, SSCB'de Kafkas ötesi ve Kazakistan'da yaşamakta olup koruma altındadır - ç.n.

172 sayga, saygak: Moğolistan, Batı Çin, SSCB Aşağı Volga boyu, Kazakistan ve Türkistan steplerinde yaşayan, çatal tırnaklı antilop grubuna ait bir hayvan - ç.n.